

ІПОСТАСІ ДОГОВОРУ В УЧЕННЯХ ГЛОСАТОРІВ І ПОСТГЛОСАТОРІВ

У статті розкривають особливості вчення глосаторів про договори, а також їх розвиток у працях коментаторів (постглосаторів). Особлива увага приділена проблемам пошуку загальної дефініції договору в середньовічній юриспруденції.

Ключові слова: договір, правовий контрактивізм, правові вчення Середньовіччя.

Постановка проблеми. Правові вчення глосаторів ознаменували собою переломний момент у розвитку середньовічної юриспруденції. Саме в цьому контексті важливо зазначити, що XII ст., яке Г. Берман охарактеризував як «юридичне століття» [1, с. 12–13], стало багато в чому переломним не лише для науки юриспруденції, але й для формування правового мислення загалом.

Відхід від казуїстики в бік юридичних абстракцій, який став можливим завдяки «відкриттю» Аристотеля та набуттю ним статусу одного з найавторитетніших мислителів, створив передумови для генералізацій, яких так не вистачало класичному римському праву. Генералізації ж, своєю чергою, означали вироблення певної системи базових елементарних понять, яких так сильно цуралися римські юристи, по можливості уникаючи будь-яких загальних дефініцій. Потім у XII ст. поступово починають формуватися школи права, орієнтовані на абстрактний стиль мислення, у якому нарешті знаходиться місце для загальної дефініції договору, зобов'язання, контракту, пакту та інших фундаментальних понять.

Мета статті, отже, полягає у виявленні методологічних підстав для розуміння договору (пакту) в правових ученнях глосаторів та їх переосмислення постглосаторами.

Аналіз публікацій за темою. Правові вчення Середньовіччя, а особливо праці глосаторів і постглосаторів, часто стають предметом уваги істориків права та юриспруденції. У контексті цієї статті вагомими є доробки таких дослідників, як А.М. Михайлов, А.О. Васильєв, Д.Ю. Полдніков, Є.О. Харитонов та ін.

Виклад основного матеріалу. Складно, якщо не неможливо, заперечувати провідну

роль глосаторів у переосмисленні римського права, перетворення його на струнку й логічно вивірену систему. Великою мірою те римське право, яке відоме сьогодні, стало можливим завдяки скрупульозній систематизаторській роботі глосаторів. Більшість глосаторів працювали в університетах Італії та інших європейських країн, але їх об'єднував метод, за допомогою якого вони здійснювали тлумачення *Corpus Juris civilis*; деякі сучасні дослідники навіть вважають юридичну схоластику предтечою герменевтики [2, с. 12].

Засновником школи глосаторів вважається Ірнерій (жив між 1055 і 1130 рр.), який надав вивченню Дигестів *Corpus Juris civilis* наукового характеру [3, с. 132]. Університет Болоньї, що виник на місці приватного навчального закладу школи мистецтв, стає першим європейським університетом. Наступниками Ірнерія стають чотири доктори права: Булгар, Мартин, Уго і Яків (Якоб). Особливу роль також відігравали глосатори Плацетин, Адзо та Готофрод. Так звану велику глосу (*Glossa Magna ordinaria*) створив Аккурій [4, с. 13–14]. Наступниками глосаторів стають постглосатори, або коментатори. У науковому сенсі вони значно поступалися глосаторам, оскільки коментували не стільки джерела римського права, скільки глоси своїх попередників [5]. Коментатори перетворили *Corpus Juris civilis* на загальне право Європи та стали засновниками європейської юриспруденції. До найвідоміших постглосаторів належать Чино да Пістойя, Бартало да Сассоферрато, Бальдо де Убальді, Джасоне дель Майно. Постглосатори створили систематичну юридичну доктрину та перетворили метод глосаторів за допомогою схоластичної діалектики та логіки на професійний інструмент юриста [6, с. 74].

Договори були особливим предметом уваги глосаторів, що не дивно з урахуванням вагомості зобов'язального права для римської юриспруденції. При цьому важливо також розуміти, що саме договірна проблематика багато в чому зумовила актуальність ренесансукласичноїримськоїюриспруденції, адже у XII ст., столітті правового плюралізму, внаслідок боротьби за інвеституру та поступового формування держав як певних інституційних управлінських структур виникає нагальна потреба в науковому супроводі комерційної діяльності, а особливо в передачі знань про цей супровід [7, с. 159]. Недарма в літературі часто підкреслюється, що виникнення школи глосаторів багато в чому було зумовлено поступовим формуванням міжнародного приватного права [8; 9; 10], яке покликане було виробити систему засобів для подолання правових конфліктів між різними правовими режимами (передусім міського та статутного права, які були найбільш розвиненими в той час).

Наш огляд ідей глосаторів тут не має на меті розкрити всієї різноманітності правових теорій, вироблених ними щодо феномену договору, оскільки це питання є достатньо розробленим у літературі. Особливо вагомими тут є дослідження Д.Ю. Полднікова, одна з монографій якого повністю присвячена договірним теоріям глосаторів [11]. Метою подальшого аналізу є радше розкриття тієї динаміки вчення про договір, яка супроводжувала розвиток цього феномену упродовж високого Середньовіччя. У цьому сенсі ідеї глосаторів цікаві насамперед із точки зору зміни методологічної парадигми щодо тлумачення римського права, її переорієнтації на вирішення суперечностей і подолання прогалин методом аналогії. Саме вирішення суперечностей у текстах *Corpus Juris civilis* у поєднанні з необхідністю узгодження римської юриспруденції з канонічним правом веде до формування новаторської для того часу діалектичної методології. Ця назва часто використовувалася як альтернативна більш поширеному найменуванню цієї методології як схоластичної (від лат. *schola* – школа), оскільки це загалом відповідало усталеному з доби високого Середньовіччя розумінню діалектики як мистецтва розв'язання суперечностей, яке стало широко використовуватися після опублікування П'єром Абеляром трактату «Так і ні», за який сам автор, утім, був звинувачений в ересі [12].

Юридична схоластика переслідувала три основні мети. Перша полягала в прагненні встано-

вити істинний смисл Юстиніанового зводу та базувалася на уявленні про можливість досягнути правову реальність через читання *Corpus Juris civilis* та Декрету Граціана. Тут слід зазначити, що для середньовічної схоластики характерним є неймовірно поважливе ставлення до текстів. У. Еко зазначає, що середньовічний учений ставився до текстів як до самого Бога [13, с. 261], і якщо теологи ставилися до світу як до книги, написаної божественною рукою, то «юридична Біблія» виконувала роль текстуальної призми, через яку належало осмислювати правове життя. Друга мета полягала у вирішенні суперечностей, і саме вона прославила схоластів, адже *Corpus Juris civilis* і Декрет Граціана створювалися в різні історичні епохи, з різною метою, для різних народів, а останній ще й доповнювався протягом більш ніж 600 років, що створювало очевидні складнощі для його застосування. Багато фрагментів цих документів не лише суперечили один одному, будучи при цьому, по суті, безальтернативними джерелами права, але й мало відповідали запитам соціального життя високого Середньовіччя. Нарешті, третя мета – упорядкування авторитетних текстів. Оскільки глосатори займалися серед іншого передачею знання, то вкрай важливо було організувати матеріал таким чином, щоб він був логічно упорядкованим і базувався на певних єдиних принципах і підходах. Це привело глосаторів до необхідності виведення з текстів *Corpus Juris civilis* і Декрету Граціана абстрактних понять шляхом дедукції.

Дійсно, як справедливо підкреслюється в юридичній літературі, кропітка робота глосаторів допомогла не лише виробити загальне поняття договору, яке, як відомо, не було властиве класичному римському праву, орієнтованому на казуїстику, але й здійснити глибоку й послідовну класифікацію видів договорів, показати особливості юридичного змісту та умов договорів і, що не менш важливо, розрізнити права, надані договором, і права, що передують договорам [10, с. 12].

Треба мати на увазі, що перші глосатори не мали доступу до повного тексту Зводу Юстиніана, через що тлумачення поняття договору відбувалося не за тією ж логікою, яку застосовували римські юристи. Для останніх головним було не питання поняття договору чи пакту, себто питання матеріального права, а питання процесуального права: який позов треба пред'явити в тому чи іншому зобов'язанні. Саме через те, що процесуальні питання розміщені в так званих

«нових Дигестах», які були відкриті глосаторами пізніше, уся схоластична юриспруденція була із самого початку націлена на проблеми матеріального права, що колосально вплинуло на формування договірних теорій того часу. Це вимагало визначення поняття пакту та вироблення єдиних критеріїв для класифікації пактів.

Глосатори розкривали поняття договору (*pactum*) з двох аспектів: фактичного та юридичного. Фактична сторона договору – це сукупність дій, які сторони здійснюють під час укладання договору, або дій, які безпосередньо логічно передують укладенню договору. Юридичний аспект договору полягав у законності цих дій, а також в можливості/неможливості юридичного захисту договору. Що важливо, римські юристи також приділяли увагу фактичній стороні договору, але для них це було лише питання, яке впливало на вибір способу юридичного захисту пакту. Для глосаторів же фактична сторона договору постає як набагато важливіша проблема, що пов'язано насамперед з їхнім прагненням до систематизації, а також із націленістю на вироблення єдиної теоретичної конструкції, рівною мірою застосовної до всіх договорів. Якщо здійснити таку систематизацію щодо юридичного аспекту пактів доволі просто, оскільки римські юристи були досить послідовними у виробленні схем юридичного захисту пактів, то різноманіття фактичних обставин у поєднанні з необхідністю їх юридичної кваліфікації спричиняло багато складнощів.

Відомий дослідник історії договірного права Д.Ю. Полдніков підкреслює, що саме аналіз пакту як факту зумовив появу потреби у виробленні загального поняття договору, оскільки систематизація фактичного аспекту пактів передбачала:

- 1) вказівку на значення пакту як факту, тобто його кваліфікацію як юридично значущого;
- 2) вироблення дефініції та сутнісних характеристик пакту;
- 3) відмежування пакту від односторонніх правочинів, а також від інших понять, які означають двосторонні дії [14, с. 185].

Характерною рисою вчення глосаторів щодо пактів було те, що вони не розрізняли слово й денотат, тобто в межах їхніх логічних конструкцій поняття пакту розкривалося не лише через дефініцію, але й через низку інших елементів, зокрема через класифікацію. При цьому звертає на себе увагу й інша обставина, а саме те, що дефініція пакту не була виведена чи дедукована глосаторами з текстів *Corpus Juris civilis* та Декрету Граціана. Навіть перші глосатори звернули увагу на пояснення Ульпіана щодо суті пакту як «збігу бажань двох чи більше осіб про одне й те ж саме та їхня згода». Як зазначає Д.Ю. Полдніков, сам Ульпіан навряд чи надавав цій фразі значення дефініції ані в сенсі римських юристів (як стисле роз'яснення судового рішення), ані в сенсі аристотелівської логіки (як роз'яснення слова та його сутності) [15, с. 89]. Однак глосатори саме цей вислів римського юриста взяли за основу розбудови теорії пакту. До речі, у літературі саме цей факт часто є підставою для критики глосаторів як мало обізнаних з особливостями класичної римської юриспруденції, яка не була прихильна до вироблення загальних дефініцій [16, с. 30–31; 17, р. 30–69].

Дійсно, може здатися дивним, що глосатори обирають цей далеко не найсуттєвіший вислів Ульпіана щодо пактів, виводять його в центр всієї своєї теорії та при цьому приписують цей вислів Ульпіану саме як дефініцію, тобто надають йому значення, якого автор ніколи не передбачав. Однак варто мати на увазі й те, що перші глосатори розкривали зміст *Corpus Juris civilis*, по суті, навпомацки. Це, звісно, не виправдовує деякого перекручування оригінальних ідей римських юристів, але допомагає зрозуміти, що для них метод був в певному сенсі первинним щодо предмета (тобто тексту Зводу Юстиніана), що суттєво впливало на хід їхніх думок.

Утім, саме вислів Ульпіана стає відправною точкою розробки теорії пакту глосаторами. Слідуючи схоластичній методології, вони прагнуть розкрити його окремі його елементи, серед яких: 1) згода сторін, 2) обіцянка боржника та формування згоди, 3) правовий результат згоди, 4) взаємність.

Поняття згоди глосатори напряму беруть в Ульпіана, хоча при цьому, прагнучи до єдності термінології, використовують лише поняття *consensus*, практично ігноруючи поняття *pactio*, *placitum*, *conventio*, які мали інші відтінки значення. При цьому сам *consensus* глосатори схильні тлумачити винятково з точки зору його об'єктивного виразу, тобто як збіг думок і дій контрагентів. Лише пізні глосатори підходять до необхідності врахування також внутрішнього аспекту згоди (а саме збіг і узгодження воль), що має принципове значення, якщо пакт стає предметом різних інтерпретацій його сторонами [18, с. 193].

Процес формування згоди глосатори трактують доволі спрощено (відомі сучасній ци-

вілістиці поняття оферти й акцепту з їхніми юридичними наслідками формуються вже постгосаторами) і радше в дусі канонічного права, розкриваючи його як обіцянку, якій контрагент має слідувати, розраховуючи на совість супротивної сторони. Це перегукується з аналізованим вище підходом Декерту Граціана, у якому декларувалася редуція зобов'язання до обіцянки. При цьому пакти розглядаються все ще під кутом зору одностороннього зобов'язання: хай навіть вони засновані на взаємній волі двох чи більше сторін, але при цьому саме зобов'язання лежить лише на одній з них, інші ж сторони в праві лише вимагати його виконання.

Правовий ефект згоди настає лише тоді, коли сторони, досягнувши згоди, виразили намір зв'язати себе відповідним зобов'язанням. Сторони вважаються такими, що домовилися щодо предмета пакту тоді, коли «беруть на себе обов'язок виконати дії або безпосередньо їх виконують» (пізніше ця глоса Аккурсія лягла в основу поділу усіх договорів на реальні та консенсуальні з відповідним розмежуванням їхніх юридичних наслідків).

Взаємність як властивість пакту була визнана госаторами як суттєва не одразу, оскільки в ранніх глосах пакт розумівся як обіцянка боржника, на яку розраховує кредитор. Однак більш пізні інтерпретатори починають наполягати на тому, що пакт обов'язково має взаємний, тобто еквівалентний характер, інакше правочин не може іменуватися пактом [18, с. 192–196].

Перетворивши пакт на основне поняття договірної теорії, госатори, по суті, перевернули римську юриспруденцію з ніг на голову: для останньої ключовим поняттям було поняття контракту, а не пакту, адже контракти перебували під позовним захистом, що перетворювало їх на ключовий об'єкт інтересу з точки зору практичної юриспруденції. Госатори розглядали співвідношення пактів і контрактів як родового та видового поняття, надаючи останньому значення «одягнутого пакту», тобто такого, що супроводжується позовним захистом. Однак це породило значні складнощі у класифікації пактів і контрактів, оскільки ці два типи угод в римському праві традиційно класифікувалися окремо. Щоб забезпечити єдність підстав для класифікації, госаторам часто доводилося ігнорувати або навіть перекручувати окремі властивості контрактів задля того, щоб вдалося «вписати» їх у логічну схему класифікації. Очевидно, таке «прокрустове ложе» не йшло на ко-

ристь послідовності римського права, витлумаченого госаторами, проте це суттєво вплинуло на подальшу долю договірної теорії.

Подальший розвиток доктрини госаторів привів до виникнення вчення постгосаторів, або коментаторів, які значною мірою переосмислили наукову спадщину своїх попередників у принципово нових умовах рецепції римського права, його усе більш глибокої інкорпорації в правові системи континентальної Європи та юридичну логіку [19]. Коментатори стали послідовниками госаторів і в аспекті використовуваної методології, і в ставленні до Кодексу Юстиніана як до свого роду «священного» тексту, при цьому в своїх працях вони зазвичай спиралися на глоси Ацо й Аккурсія. Однак це не означало, що їхні погляди на проблематику пактів і контрактів лишилися незмінними. Якраз навпаки, вони намагалися подолати ті проблеми та суперечності, які були характерними для робіт госаторів.

Загалом у розумінні пакту (який лишається центральним поняттям середньовічної університетської договірної теорії) коментатори використовують ті ж підходи, що й госатори, і використовують виведену в «Ординарній глосі» Аккурсія дефініцію пакту, яка спирається на згоду сторін і спрямованість на правовий результат у вигляді передачі майнового права чи виконання робіт, надання послуг як на його фундаментальні властивості [20, с. 97].

Між тим коментатори значно просунулися в розробленні вольового аспекту договірного права. Якщо госатори вбачали в згоді (*conesnus*) лише зовнішній аспект, тобто явну готовність узяти на себе зобов'язання, коментатори почали досліджувати питання суб'єктивного аспекту згоди. Італійські та французькі юристи XIII – XIV ст. вказували на важливість встановлення наміру контрагентів як аспекту зобов'язання. Проста згода сторін, як було визнано більшістю коментаторів, породжує лише «голий» пакт, тобто угоду, що не користується позовним захистом цивільного права. Між тим, коментатори так і не зробили важливого кроку вперед: не оголосили намір сторін конститутивним аспектом згоди й обмежилися лише констатацією того, що гарантією наміру сторін є дотримання формальних вимог пакту (що сьогодні іменують суттєвими умовами договору) [18, с. 263–266]. Однак при цьому важливо, що в середовищі коментаторів, особливо в XIV ст. сам концепт «голих» і «одягнених» пактів поступово втрачає свій вплив, оскільки він не дає

змоги пояснити, чому одні пакти захищаються позовом, а інші – ні. Це питання було настільки складним, що вимагало або повного перегляду системи класифікації пактів, до чого коментатори очевидно не були готові, або до вживання не надто переконливих аргументів на кшталт «так встановив законодавець».

Усе це, як справедливо зазначає Д.Ю. Полдніков, означало, що в теоретичному плані зусилля найбільш відомих коментаторів XIII – XIV ст. були спрямовані не на аналіз родового поняття пакту, а на дослідження елементів «природи» окремих його різновидів (тобто контрактів). Виявлені завдяки цьому логічні зв'язки елементів «природи» (згода, одягненість, підстави-казуси) не були пов'язані в межах цілісного вчення про договір. Власне, теоретичних пояснень у коментарях до Дигестів чи Кодексу дійсно небагато, що цілком відповідає репутації школи коментаторів як учених юристів, орієнтованих на рішення практичних задач [18, с. 290–291].

Висновки. Таким чином, середньовічному вченню про пакти, яке хоча й зробило потужний крок у напрямі до формування загальної теорії договору порівняно з класичним римським правом, усе ж не вистачило методологічного потенціалу для виходу до нових меж у розумінні цього ключового правового феномену. Сакралізація *Corpus Juris civilis* у поєднанні з прогресивною, але тим не менш не надто ефективною системою схоластичної аргументації стали провідними супутниками консерватизму глосаторів і коментаторів, які майже повністю відкидали індукцію в осягненні правового життя, намагаючись «підігнати» його під тексти Юстиніанового Зводу. Паралельний розвиток канонічного вчення про пакти не привів, утім, до формування впливової школи, і декретисти (тобто коментатори Декрету Граціана) поступово втратили свій вплив, що поступово привело до появи інтегрованої римсько-богословської юриспруденції.

Однак відкидати значущість праць глосаторів і коментаторів у їхньому прагненні внести логічний порядок у римське право було б неправильно. Зрештою, саме їхня кропітка робота привела до появи договірних теорій нового часу, у яких знайшли своє розв'язання більшість тих проблем, з якими стикнулися середньовічні схоласти.

Список використаної літератури:

1. Берман Г.Д. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Д. Берман. – М. : Инфра-М – Норма, 1998. – 623 с.

2. Дудченко В.В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції / В.В. Дудченко, В.В. Завальнюк, М.Р. Аракелян. – О. : Фенікс, 2014. – 184 с.
3. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень / В.В. Дудченко. – О. : Юридична література, 2006. – 416 с.
4. Михайлов А.М. Генезис континентальной юридической догматики / А.М. Михайлов. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 496 с.
5. Васильев А.А. Доктрина глосаторов как источник права в средневековой Европе / А.А. Васильев // История государства и права. – 2010. – № 3. – С. 38–40.
6. Кобилецький М. Праці Йоганеса фон Буха та їх роль у поширенні римського права у Центрально-Східній Європі / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 60. – С. 74–80.
7. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1994. – 398 с.
8. Юмашев Ю.М. Европейский Союз и международное частное право: истоки европейского частного права (школа глосаторов) / Ю.М. Юмашев, К.В. Филимонов // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2009. – № 1. – С. 3–20.
9. Гетьман-Павлова И.В. Истоки науки международного частного права школа глосаторов / И.В. Гетьман-Павлова // Международное публичное и частное право. – 2010. – № 2. – С. 17–23.
10. Нагуш О.М. Внесок школи глосаторів у розвиток науки міжнародного приватного права / О.М. Нагуш // П'яті юридичні диспути пам'яті професора Є.В. Васьковського (Одеса, 22 травня 2015 р.). – О. : 2015. С. 37–41.
11. Полдніков Д.Ю. Договорные теории глосаторов / Д.Ю. Полдніков. – М. : Academia, 2008. – 352 с.
12. Абельяр П. Історія моїх страждань / П. Абельяр. – Львів : Літопис, 2004. – 136 с.
13. Эко У. Средние века уже начались / У. Эко // Иностранная литература. – 1994. – № 4. – С. 258–267.
14. Полдніков Д.Ю. Понятие и значение *actum* у глосаторов. *Ius Antiquum* / Д.Ю. Полдніков // Древнее право. – 2004. – Вип. 14. – С. 183–195.
15. Полдніков Д.Ю. Контракт и пакт в доктрине глосаторов XII – XIII вв. : дис. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.03 / Д.Ю. Полдніков. – М. : Институт всеобщей истории РАН, 2005. – 290 с.
16. Gordley J. The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine / J. Gordley. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – 272 p.
17. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные

- тенденции / И.В. Бекленищева. – М. : Статут, 2006. – 204 с.
18. Полдников Д.Ю. Формирование учения о договоре в правовой науке Западной Европы (XII – XVI вв.) : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.Ю. Полдников. – М. : Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2016. – 571 с.
19. Харитонов Е.О. История частного права Европы: западная традиция / Е.О. Харитонов. – О. : Юрид. лит., 2001. – 328 с.
20. Марей А.В. К осмыслению феномена рецепции римского права: формирование *ius commune* в Западной Европе в XII – XIV вв. / А.В. Марей // Государство и право. – 2012. – № 5. – С. 96–102.
-

Юдин З. М. Ипостаси договора в учении глоссаторов и постглоссаторов

В статье раскрываются особенности учения глоссаторов о договорах, а также их развитие в трудах комментаторов (постглоссаторов). Особое внимание уделено проблемам поиска общей дефиниции договора в средневековой юриспруденции.

Ключевые слова: договор, правовой контрактивизм, правовые учения Средневековья.

Yudin Z. M. Hypostasis of agreement in the doctrine of glossators and postglossators

The article reveals the peculiarities of the glossators teaching on pact and its development in the works of commentators (postglossators). Particular attention is paid to the problems of finding of the common definition of a pact in medieval jurisprudence.

Key words: contract, legal contractivism, legal doctrines of the Middle Ages.